

UDC (УДК) 338.242.2
JEL Classification: C 10, C 13, I 20, I 21

Кухарська Лілія Василівна,
здобувач освітнього ступеня доктора філософії у галузі економіки
кафедри менеджменту
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
e-mail: liliia_kukharska@ukr.net
ORCID ID: 000-0002-8957-6983

РИНОК ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Встановлено, що кінцевим результатом діяльності закладів вищої освіти є товар і послуга, окреслено основних споживачів і постачальників освітніх послуг на ринок. Проаналізовано динаміку рейтингових позицій нашої країни в сфері освіти за індексом глобальної конкурентоздатності, кількості закладів вищої освіти на ринку, чисельності студентів у них, оцінено структуру закладів вищої освіти та студентів за низкою ознак, визначено взаємозв'язок розвитку освітньої сфери та економічного розвитку України і впливу на національну безпеку країни та її складові. У результаті дослідження виявлено основні загрози ефективному функціонуванню ринку освітніх послуг в Україні, зміцненню освітньої та національної безпеки держави. Запропоновано способи їх подолання.

Ключові поняття: ринок, ринок освітніх послуг, освіта, споживачі, заклади вищої освіти.

Kukharska Liliya,
Postgraduate Student of the Management Department,
Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine)
e-mail: liliia_kukharska@ukr.net
ORCID ID: 000-0002-8957-6983

EDUCATIONAL SERVICES MARKET IN UKRAINE: REALITIES AND PROSPECTS

Abstract. The education of the population has always played an important role for the formation of the individual's own intellectual potential, his or her competitiveness in the labor market, and was a guarantee of education, spirituality, patriotism, national identity, conscious behavior in a world where there are information and hybrid wars. Therefore, education, the quality of educational services provided and the functioning of the educational services market are the determining factors in government policy to increase the intellectual, economic and spiritual potential of society, improve the welfare of the population, increase of the country's prestige at the international level, its competitiveness, and in general national security in all its manifestations.

The aim of the article is to analyze the market of educational services in Ukraine, identifying threats and develop proposals to overcome them.

In the course of the research the following methods of research were used: dynamic series analysis to study changes in the rating positions of Ukraine in the educational sphere according to the index of global competitiveness and number of students in the national higher education institutions; absolute, relative and average indicators to determine a number of indicators on the educational services market, the structure of higher education institutions by form of ownership, the distribution of students by form of education and applicants by source; tabular and graphical methods to visualize the results of the analysis.

According to the World Economic Forum's Global Competitiveness Index estimates, Ukraine is ahead of a number of countries in terms of tertiary education enrolment, but the quality of this education leaves ought to be better. Ukraine is reducing the number of institutions of higher education and the number of students in them; the share of institutions with private ownership is also decreasing; public funding for education is decreasing; and postgraduate and doctoral training is decreasing.

The study identified the main threats to the effective functioning of the educational services market in Ukraine and to the strengthening of educational and national security. Ways of overcoming them have been proposed.

Key concepts: market, educational services market, education, consumers, higher education institutions.

Вступ

У сучасному світі робити висновок про інтелектуальний потенціал особистості, її позицію на ринку праці можна за рівнем освіченості населення країни.

Оскільки працівники, які мають вищу освіту, створюють близько 56 % ВВП, то кожна держава й суспільство зацікавлені в якісній освіті та висококваліфікованій робочій силі, яка відповідає потребам соціального та економічного розвитку країни [1; 2, с. 90]. Рівень освіченості певною мірою визначає рівень вихованості особистості, її духовність, патріотизм, націоналістичність, свідомість, уміння розпізнати, де «права», а де «видумки». Особливо це важливо у період, коли війни стали інформаційними та гібридними.

Важливість освіти для сталого розвитку і безпеки суспільства задекларовано на міжнародному рівні низкою актів: у 2002 році в Йоганнесбурзі прийнято, а у 2005 році у Вільнюсі затверджено «Стратегію Європейської економічної комісії ООН для освіти в інтересах сталого розвитку», у 2004 році прийнято «План дій на XXI століття» [3, с. 207].

Тому освіта, якість наданих освітніх послуг, функціонування ринку освітніх послуг є визначальними у державній політиці для нарощування інтелектуального, економічного та духовного потенціалу суспільства, підвищення добробуту населення, національної безпеки країни та усіх її функціональних складових: демографічної, соціальної, військової, інноваційної, інвестиційної, макроекономічної, виробничої, фінансової, продовольчої, енергетичної та зовнішньоекономічної безпеки.

Питання щодо якості надання освітніх послуг і розвитку сфери освіти були предметом дослідження багатьох науковців, таких як В. Александров, Н. Бабовал, С. Багдік'ян, О. Бурлакова, Н. Бутова, Н. Варжина, А. Дмитрів, І. Каленюк, М. Кісіль, О. Козак, Ю. Кравченко, О. Куклін, О. Лебедев, О. Ляшенко, В. Майковська, О. Мещанінов, Т. Мінакова, Т. Оболенська, В. Огаренко, С. Семенюк, Е. Скрипак, А. Субетто, Л. Ткаченко, І. Філіппова, Л. Цимбал та інші. Проблемам функціонування ринку освітніх послуг та його регулювання присвячували свої праці О. Грішнова, М. Долішній, І. Заблудська, М. Згуровський, І. Каленюк, В. Куценко, Е. Лібанова, А. Погрібний, І. Ходікіна та інші.

Однак зазначене коло питань ніколи не втрачало своєї актуальності. Новий час і реалії створюють виклики, які потребують вирішення. Тому питання щодо розвитку сфери освіти, якості надання освітніх послуг, функціонування та регулювання ринку освітніх

послуг потребують постійного моніторингу та завжди залишаються в полі зору науковців і практиків.

Тому *метою статті* є аналіз ринку освітніх послуг в Україні, виявлення загроз і розробка пропозицій щодо їх подолання.

1. Теоретичні основи ринку освітніх послуг

Кінцевим результатом діяльності закладів вищої освіти є товар – інтелектуальна власність у виді підручників, навчальних посібників, монографій, методичних матеріалів, статей, публікацій, виступів на науково-практичних конференціях різного рівня тощо; та послуга як процес передачі знань, умінь, навичок від постачальника (закладу вищої освіти) до замовника-споживача (індивідуума, підприємства, держави тощо) в освітньому процесі. Саме вони і стають предметом купівлі-продажу на ринку освітніх послуг, який розвивається швидкими темпами.

Споживачів освітніх послуг можна поділити на безпосередніх та опосередкованих. Безпосередніми споживачами освітніх послуг є вступник, студент, чи випускник, які здобувають знання, вміння і навички. А до опосередкованих слід зарахувати: батьків, які спонукують дітей до навчання і здобуття даних послуг з метою підвищення їх статусу на ринку праці, отримання престижної високооплачуваної роботи для дітей та забезпечення собі достойної старості; підприємства, які отримують у результаті висококваліфікованих спеціалістів і підвищення імовірності зростання ефективності виробництва; державу, для якої надання якісних освітніх послуг може сприяти зростанню соціально-економічної стабільності; і суспільство, загальний добробут якого помітно зростає.

Ринок освітніх послуг вельми специфічний. О. В. Мудра вирізняє такі його головні особливості: асиметричність інформації, яка передбачає відмінність у знаннях одних учасників порівняно з іншими; неоднакова доступність усіх суб'єктів ринку до відповідних ресурсів; формування ринкових відносин у сфері освіти відбувається на засадах ринкової конкуренції за впливу державного регулювання; самостійність закладів вищої освіти у здійсненні своєї діяльності, зокрема можливість самотужки обирати напрям підготовки спеціалістів і виконання наукових досліджень; висока еластичність попиту на освітні послуги, швидка реакція на зміни попиту; висока еластичність попиту на освітні послуги, швидка реакція на зміни попиту; структурування ринку освітніх послуг проводиться за економічною та територіальною локальністю, за кон'юнктур-

ною та сегментною ознаками; індивідуальність й нестандартність наданих послуг і технологій, висока диференціація продукту за однією і тією ж спеціальністю; розвиток функції адаптації освіти та людини до нових можливостей навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації; зміни суспільної думки щодо сприйняття освіти як найважливішої передумови та основи матеріального добробуту; формування недержавної освіти на всіх рівнях; орієнтація молоді на престижні професії [4, с. 38].

2. Оцінка ринку освітніх послуг України

Світовий економічний форум проводить щорічні оцінки позиції країн у світі за індексом глобальної конкурентоздатності. Відповідно до нього, Україна посідає порівняно високі позиції у світі за рівнем охоплення населення вищою освітою, хоча освіта часом є недостатньо якісною. Різною є і динаміка зазначених показ-

ників. За аналізованого періоду 2010–2018 років рейтинг України за рівнем охоплення вищою освітою значно знизився, а за якістю освітньої сфери дещо зріс. Частково це пояснюється втратою інтересу молоді до здобуття вищої освіти, її знеціненням у суспільстві, виїздом молоді за кордон на навчання і проживання, втечею молодих чоловіків від призову до армії через військові дії на сході країни (рис. 1).

На ринку освітніх послуг функціонують заклади вищої освіти різних рівнів акредитації, серед яких переважають заклади I–II рівня акредитації: коледжі, технікуми та училища (близько 60%), дещо меншу частку ринку освітніх послуг займають заклади III–IV рівня акредитації: університети, академії, інститути (відповідно понад 40%). Хоча за аналізований період частка закладів III–IV рівня акредитації дещо зросла (+2,4 пункти). Також на ринку

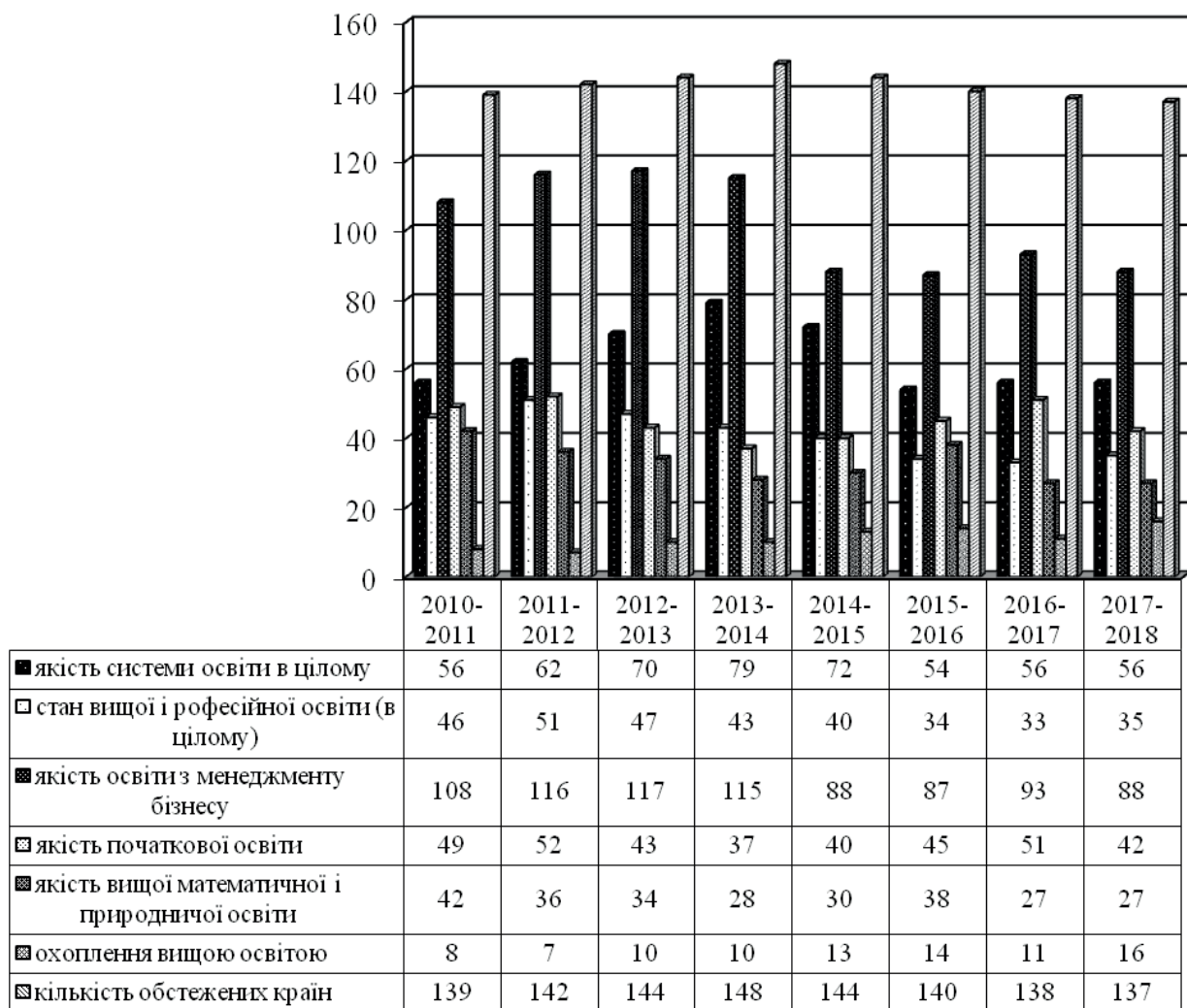

Рис. 1. Рейтинги України у сфері освіти за індексом глобальної конкурентоздатності за оцінками Світового економічного форуму*

* Розраховано та побудовано за джерелом: [5]

знизилась частка закладів вищої освіти, заснованих на приватній формі власності (рис. 2).

період значно зросла частка і педагогічних працівників, і науково-педагогічного персоналу, що

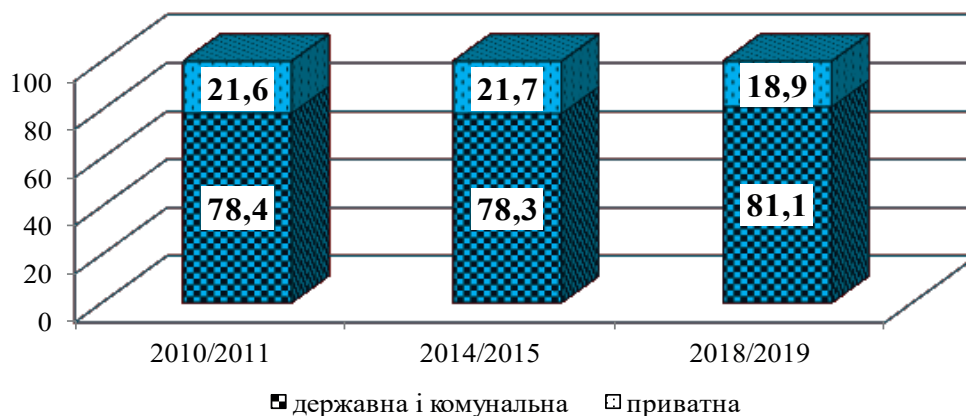

Рис. 2. Розподіл ЗВО за формою власності, %*

* Розраховано за даними джерела [1]

За період 2010–2019 рр. на ринку освітніх послуг значно скоротилась кількість закладів вищої освіти за всіма рівнями акредитації, як і середня чисельність студентів у них. З одного боку, це свідчить про зниження попиту на освітні послуги, а з іншого – сприяє підвищенню якості наданих послуг, оскільки скорочується і навантаження студентами на одного викладача (табл. 1).

має науковий ступінь кандидата чи доктора наук, і тих, що мають учене звання доцента та професора. Проте знецінення науково-педагогічної праці призвело до скорочення викладацького складу ЗВО усіх рівнів акредитації та зниження у їх складі частки працівників із науковими ступенями та вченими званнями, як у ЗВО I–II рівня акредитації, через відтік кадрів і втрату зацікавленості у підвищенні науково-педагогічної квалі-

Таблиця 1

Кількість закладів вищої освіти та чисельність студентів у них*

Показник	2010/2011	2011/2012	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019	Відносна зміна, ±%
ЗВО I–II р. а.										
кількість, од.	505	501	489	478	387	371	370	372	370	-26,7
середня чис-ть студентів, осіб	715	713	706	688	649	620	586	562	541	-24,3
припадає студентів на 1 викладача, осіб	9,7	9,6	9,5	9,1	8,2	8,0	7,8	7,8	7,7	-20,6
ЗВО III–IV р. а.										
кількість, од.	349	345	334	325	277	288	287	289	282	-19,2
середня чис-ть студентів, осіб	6103	5667	5464	5305	5191	4774	4770	4602	4688	-23,2
припадає студентів на 1 викладача, осіб	13,0	12,2	11,5	10,9	10,4	10,2	10,4	10,3	10,4	-20,0
Співвідношення ЗВО I–II р. а. до III–IV р. а.	1,45	1,45	1,46	1,47	1,40	1,29	1,29	1,29	1,31	-9,7

* Розраховано за даними джерела [1]

Якість наданих освітніх послуг значною мірою залежить від якості викладацького складу закладів вищої освіти. Згідно з даними Державної служби статистики України, за аналізований

фікації викладачів. Окрім того, в закладах такого рівня чисельність науково-педагогічних працівників мізерна, що потребує пильної уваги та регулювання з боку держави (див. табл. 2).

Таблиця 2

Якісний викладацький склад ЗВО різних рівнів акредитації*

Частка у викладацькому складі, %	I–II рівень акредитації			III–IV рівень акредитації		
	2010 р.	2014 р.	2018 р.	2010 р.	2014 р.	2018 р.
Педагогічні працівники	99,4	99,5	98,8	12,8	15,1	16,2
в т.ч. у їх складі: кандидати наук	2,5	3,1	4,4	2,5	3,8	6,8
доктора наук	0,2	0,2	0,3	0,1	0,2	0,3
доценти	0,9	0,9	1,2	1,0	1,2	2,2
професори	0,2	0,1	0,3	0,1	0,1	0,2
Науково-педагогічні працівники	0,6	0,5	1,2	87,2	84,9	83,8
в т.ч. у їх складі: кандидати наук	50,7	75,0	66,8	46,7	53,0	56,7
доктора наук	10,2	10,1	9,2	9,4	10,8	13,2
доценти	23,1	30,4	23,1	31,3	36,3	38,4
професори	9,8	11,3	7,4	8,5	9,6	10,5

* Розраховано за даними джерела [1]

Якісний викладацький склад закладів вищої освіти потребує постійного оновлення, чому повинна сприяти підготовка аспірантів і докторантів. Утім, чисельність охочих підвищити свій науковий рівень в Україні катастрофічно знижується, як і кількість установ, у яких наявна аспірантура чи докторантура (рис. 3).

На ринку України упродовж 2010–2019 рр. окреслилися негативні тенденції щодо зниження попиту на освітні послуги. Зокрема, охоплення населення ЗВО I–II рівня акредитації за аналізований період зменшилося на 42,0%, а ЗВО III–IV рівня акредитації – на 34,0%.

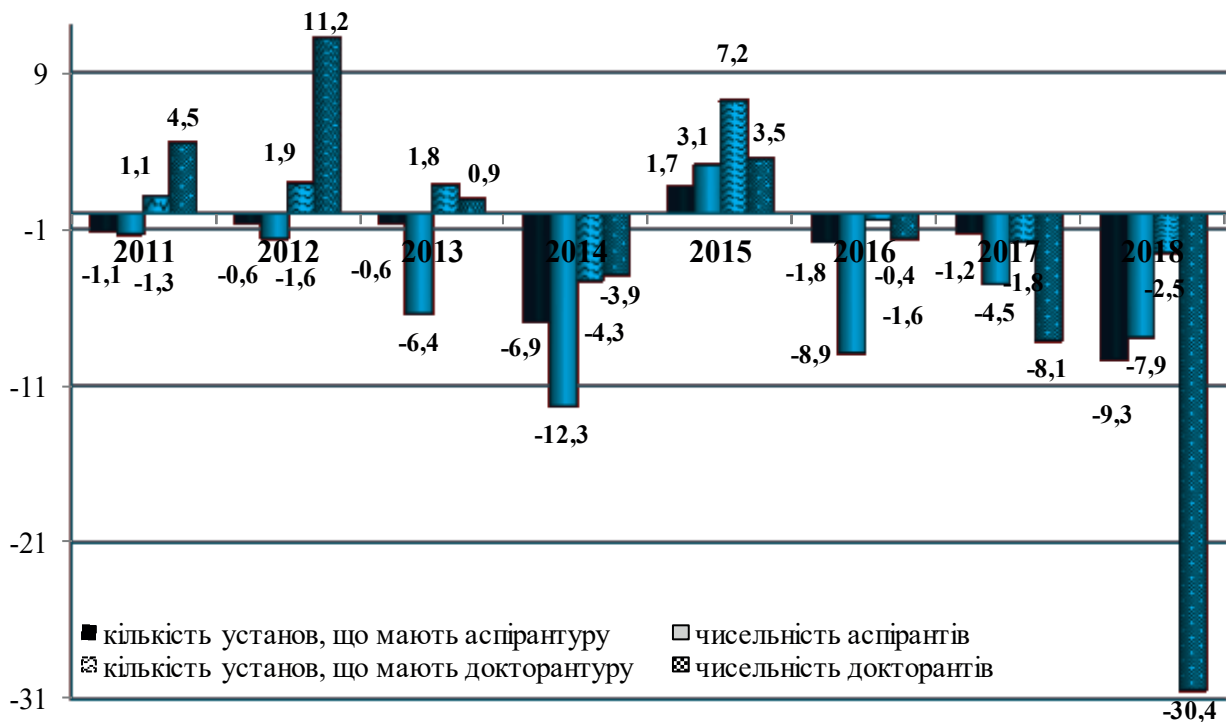

Рис. 3. Темпи приросту (зниження) показників розвитку аспірантури та докторантури в Україні, %*

* Розраховано за даними джерела [1]

Однією з основних причин зниження попиту на освітні послуги в Україні можна вважати незадоволеність якістю послуг, що надаються освітніми закладами, зниження рівня життя населення і, відповідно, низька його платоспроможність, у результаті чого молодь по завершенні загальноосвітніх навчальних закладів поспішає за кордон з метою не лише отримання вищої освіти, а й у пошуку кращого життя. Також виїзду молоді за кордон сприяє хиткість політичної ситуації в країні та дестабілізація її економічного розвитку, а також військові дії на Сході України. Отож серед зовнішніх іммігрантів за аналізований період значно зросла частка чоловіків у віці 15–19 та 20–24 років (на 0,9 та 12,2 пункти, або у 1,3 та 4,0 рази відповідно), хоча питома вага жінок у віці 15–19 та 20–24 років упродовж усіх років залишалась приблизно на одному рівні.

Ті ж, хто вибирає освіту в Україні, за даними 2018 року, концентрують свою увагу на таких спеціальностях, як інженерні, економіка та підприємництво, гуманітарні науки та мистецтво й право. Упродовж аналізованого періоду змінився лише рівень їх пріоритетності. Підвищився інтерес до природничих спеціальностей та лісівництва, а частка інших спеціальностей у структурі вступників до ЗВО залишається приблизно на одному рівні (рис. 4).

Переважно попитом користується денна форма навчання, частка якої за аналізований період зросла на 9,8 пункти. Попит на здобуття освіти за вечірньою формою навчання практично не підтримується, а заочну форму навчання обирає менше третини студентів, частка яких у 2010–2019 рр. скоротилась на 9,6 пункту (практично на 1/3 від рівня 2010 року) (рис. 5).

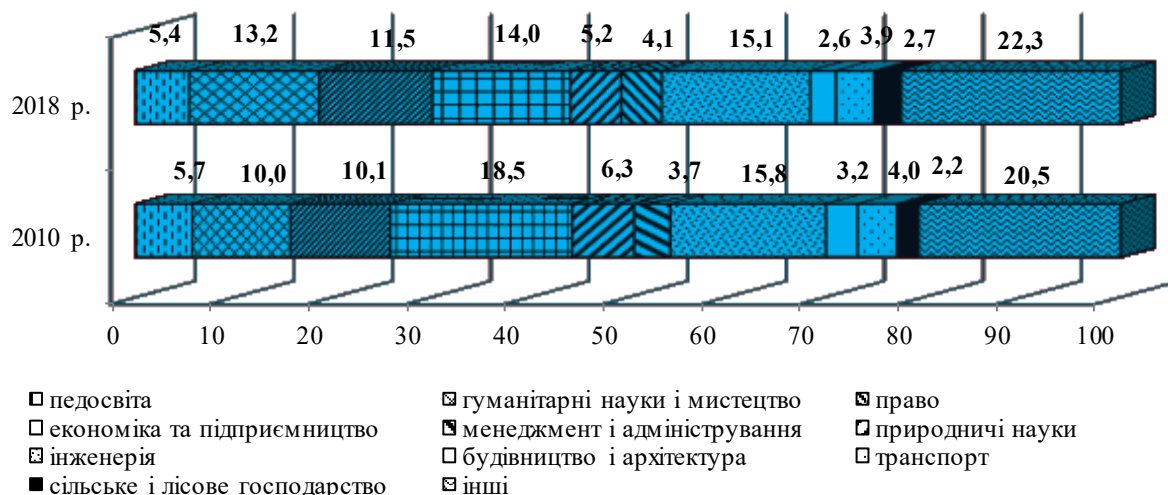

Рис. 4. Структура прийнятих на навчання за напрямками підготовки/спеціальностями, %*
* Розраховано за даними джерела [1]

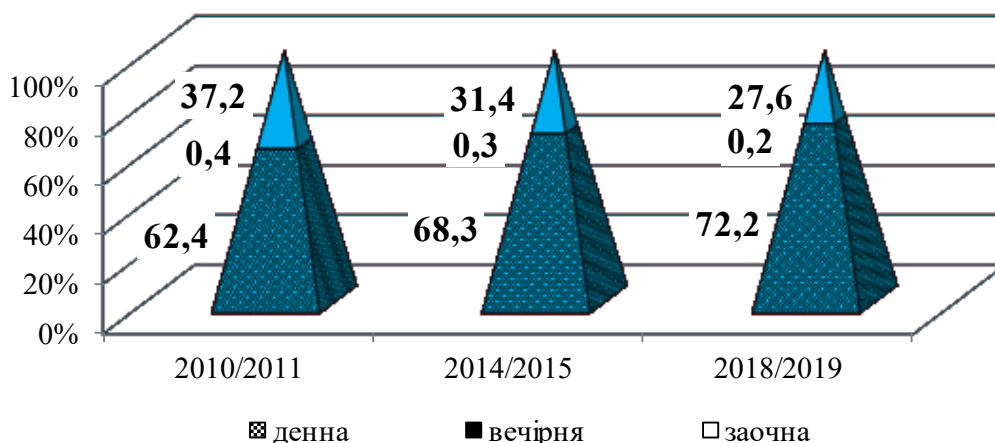

Рис. 5. Структура студентів у ЗВО за формами навчання, %*
* Розраховано за даними джерела [1]

Приєм на навчання до закладів вищої освіти здійснюється переважно за рахунок фізичних осіб (близько 50%), значною є частка вступників за рахунок державного бюджету (приблизно 40%), мало серед абітурієнтів може навчатись за рахунок місцевих бюджетів (за аналізований період їх частка зросла у двічі від 5,3% до 10,9%), а от питома вага осіб, що навчатимуться за рахунок юридичних осіб, є надзвичайно мізерною і ще знижується.

3. Оцінка впливу ринку освітніх послуг на економічну та національну безпеку країни

Основним завданням освітніх закладів є підготовка висококваліфікованих спеціалістів для галузей економіки, що можуть конкурувати на ринку, працювати на примноження доходів своїх підприємств і суспільного добробуту, сприяти зростанню престижу країни на міжнародній арені.

Загальна безпека країни може бути забезпечена лише за рахунок одночасного вирішення цього питання в низці різноманітних галузей, а саме: військовій, технічній, технологічній, економічній, фінансовій, політичній, екологічній, інформаційній тощо. Освітня сфера не може бути винятком із наведеного переліку, хоча б у зв'язку з тим, що першочерговим завданням її функціонування є підготовка висококваліфікованих фахівців для всіх перелічених галузей. І в такому сенсі аспекти безпеки освіти є визначальними для всіх інших сфер соціально-економічного життя [6, с. 13].

Актуальність зміцнення освітньої безпеки особливо гостра на тлі наростання внутрішніх суперечностей та конфліктів на різному ґрунті. Тому постає потреба у вивченні внутрішніх загроз, якими слід вважати: можливе зниження рівня освіченості та кваліфікації випускників через активніше залучення студентів до дистанційного навчання та створення мережі віртуальних університетів, що стало особливо актуальним у зв'язку із поширенням коронавірусу; психологічний тиск і насильство щодо студентів з боку однолітків і викладачів; прояви корупції; некомфортні умови навчання; швидке «старіння» отриманих знань і недостатній

рівень оновлення навчальних програм; висока вартість навчання, проживання та харчування; фізична недоступність навчання через низьку густоту розміщення навчальних закладів; зниження якості наданих освітніх послуг через недостатнє фінансування державою освітньої сфери, низький рівень матеріально-технічного та інформаційно-технічного забезпечення тощо.

У сфері освіти можна вирізнити низку напрямів її розвитку для зміцнення національної безпеки. Зокрема слід виокремити: збереження високих показників охоплення освітою за поліпшення її якості; удосконалення вивчення пріоритетних груп навчальних дисциплін, передусім природничо-наукового, суспільствознавчого, інформаційно-технологічного напрямів, а також іноземних мов; оновлення форм і змісту освіти; активне впровадження медіа-освіти як засобу підвищення рівня підготовки до самостійного життя й одночасно протидії інформаційній агресії; коригування структури підготовки кадрів з метою забезпечення її відповідності потребам національної економіки; розширення участі у міжнародних науково-освітніх програмах, у першу чергу, програмі НАТО «Наука заради миру і безпеки»; розвиток освіти упродовж життя [2, с. 91]; навчання працівників виробничих підприємств на місцях із залученням досвідчених працівників і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти; обмін досвідом викладання.

Висновки

Результати проведеного дослідження виявили звуження ринку освітніх послуг за низкою параметрів упродовж 2010–2019 років, суттєву залежність економічної та національної безпеки країни від рівня розвитку освітньої сфери, загрози для зміцнення освітньої безпеки, можливі способи їх подолання. Одним із ключових чинників зміцнення освітньої безпеки, забезпечення ефективного розвитку ринку освітніх послуг є його державне регулювання та підтримка, адже від рівня кваліфікаційної підготовки спеціалістів залежить подальший розвиток усіх сфер національної економіки.

Список використаних джерел

1. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.06.2020).
2. Лузік Е. В., Хоменко Л. О. Модернізація вищої освіти України в контексті національної безпеки. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія Педагогіка. Психологія*. 2017. № 1(10). С. 88–92.
3. Живко З., Кухарська Л. Освіта в системі національної безпеки країни. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2019. № 2 (54). С. 205–211.

4. Мудра О. В. Особливості взаємодії ринку освітніх послуг та ринку праці. *Економіка*. 2012. № 5 (119). С. 35–40.
5. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2017–2018. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2>
6. Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2013. Вип. 41 (1). С. 206–221.

References

1. Ofitsiina veb-storinka Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Official web-site of the State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukr.].
2. Luzik, E. V., & Khomenko, L. O. (2017). Modernizatsiia vyshchoyi osvity Ukrainy v konteksti natsionalnoyi bezpeky [Modernization of higher education in Ukraine in the context of national security]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriia Pedagogika. Psykholohiia (Bulletin of the National Aviation University. Pedagogy series. Psychology)*, 1 (10), 88–92 [in Ukr.].
3. Zhyvko, Z., & Kukharska, L. (2019). Osvita v systemi natsionalnoyi bezpeky krayiny [Education in the national security system of the country]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK» (Scientific notes of KROK University)*, 2 (54), 205–211 [in Ukr.].
4. Mudra, O. V. (2012). Osoblyvosti vzaiemodiyi rynku osvitnikh posluh ta rynku pratsi [Features of the interaction of the market of educational services and the labor market]. *Ekonomika (Economy)*, 5 (119), 35–40 [in Ukr.].
5. Pozyttsiia Ukrainy v reytynhu krayin svitu za indeksom hlobalnoyi konkurentospromozhnosti 2017–2018 [Ukraine's position in the ranking of countries according to the global competitiveness index 2017–2018]. Retrieved from <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2> [in Ukr.].
6. Baranivskiy, V. F. (2013). Vyshcha osvita u vyrishenni problem dukhovnoyi bezpeky ukrayinskoho suspilstva [Higher education in solving problems of spiritual security of Ukrainian society]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Filosofii (Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda. Philosophy)*, 41(1), 206–221 [in Ukr.].

Стаття: надійшла до редакції 06.06.2020
прийнята до друку 15.09.2020

The article: is received 06.06.2020
is accepted 15.09.2020